

Jaarlezing in het Zeldenrust-Steelantcollege te Terneuzen, 23 februari 2010

De waardigheid van de mens in relatie tot de samenleving en de hedendaagse economie

1. Inleiding

Op vrijdag 22 januari j.l. bracht ik als bisschop van Breda, samen met een aantal medewerkers van het bisdom, een werkbezoek aan een voedselbank in Roosendaal. Het werkbezoek aan de voedselbank was bedoeld als een diaconale excursie. In het gebouw van de voedselbank aan de Turfberg in Roosendaal werden wij ontvangen door vrijwillige medewerkers van de voedselbank. We werden uitgebreid geïnformeerd en rondgeleid. De deelnemers aan de diaconale excursie vormden een gemengd gezelschap. Naast de bisschop en zijn directe medewerkers, waren er geïnteresseerde priesters en parochianen uit Roosendaal en tevens waren er mensen afkomstig uit de plaatselijke politiek en het welzijnswerk.

Voedselbanken zijn inmiddels een bekend fenomeen geworden. In Nederland werd in 2002 de eerste voedselbank opgericht¹. Sindsdien zijn her en der in Nederland tientallen voedselbanken gestart. Voedselbanken zijn ontstaan in de Verenigde Staten. Dat was in de 70er van de vorige eeuw. Via Canada kwam het idee van een voedselbank in Europa: in 1984 in Frankrijk. In 1986 werd in België voor het eerst een voedselbank opgericht. De voedselbank in Roosendaal van de stichting Goed Ontmoet², alwaar ik een diaconaal werkbezoek mocht brengen, begon in april 2009.

Bij het werkbezoek in Roosendaal viel mij op dat de voedselbank niet alleen bezig was met het verstrekken van voedsel. Uiteraard, voedsel is voor een mens een eerste levensbehoefte: zonder voeding geen leven. Maar er gebeurde méér bij de voedselbank dan het vullen van de maag. Naast het samenstellen en aanbieden van voedselpakketten, hield de voedselbank zich tevens bezig met gerichte begeleiding en ondersteuning van de mensen die voedsel kregen, namelijk in het kader van schuldhulpverlening. Daarnaast was er bij de voedselbank nadrukkelijk gelegenheid en ruimte voor ontmoeting en uitwisseling tussen mensen die klant zijn van de voedselbank. Het werk van de voedselbank in Roosendaal was dus niet louter gefocused op de maag van de mens maar was bewust gericht op heel de mens: allereerst zorg voor voedsel om te leven, maar daarnaast steun voor de mens in zijn betrekkingen met de maatschappij (loketten en instanties), en aandacht voor de mens in zijn betrekking met andere mensen. Kortom, er was aandacht voor heel de mens, de mens als persoon stond centraal.

Dat er bij een instantie als de voedselbank daadwerkelijk aandacht was en is voor heel de mens, voor de mens als persoon, trof mij zeer en stemde mij positief, niet tegenstaande het feit dat het ontstaan en bestaan van voedselbanken allereerst ook reden is tot grote zorg.

Het ging bij de voedselbank die ik bezocht om een benadering van de mens als persoon, gericht op de concrete nood van mensen maar tevens op de mens in relatie tot de samenleving als geheel en tot medemensen in meer specifieke zin. Wat bij de voedselbank gedaan wordt en gebeurt met het oog op de concrete mens, is zeker niet vanzelfsprekend in onze huidige samenleving. Er zijn immers verschillende omstandigheden te noemen waarin er minstens het gevaar dreigt van een al te eenzijdige benadering van mensen. In de medische zorg kan het gebeuren dat een al te technische benadering leidt tot het kijken naar louter een blinde darm terwijl de persoon die met de blinde darm is meegekomen op het spreekuur als het ware buiten beeld blijft. In het onderwijs kan het gebeuren dat de nadruk zodanig ligt op de lesstof dat er geen aandacht is voor de

---

¹ www.voedselbank.nl

² www.goedontmoet.com

thuisituatie van een leerling die herhaaldelijk zakt voor het examen of die op school niet mee kan komen. En wat dacht u van de economie: al te gauw draait het om geld en in dit kader om de mens als koper en klant, terwijl de mens als persoon en de waardigheid die iedere mens eigen is niet centraal blijken te staan.

Vanavond mag ik met u nadenken over de waardigheid van de mens in relatie tot de samenleving en in relatie tot de hedendaagse economie.

2. De samenleving en de economie

In algemene zin gaat het bij de term samenleving om een geheel van mensen. Een samenleving, een geheel van mensen, kan klein of groot van omvang zijn. Het begrip samenleving kan meer specifiek betrekking hebben op een geheel van minimaal twee personen, het geheel van een gezin, het geheel van mensen in een dorp of stad, een land of de wereldwijde gemeenschap van alle mensen. Een samenleving, of die nu klein is of omvangrijk, heeft in essentie altijd betrekking op mensen die *samen leven*, mensen die samen een geheel vormen waarbinnen er tussen verschillende leden samenwerking en uitwisseling bestaat. De samenleving heeft dus wezenlijk te maken met mensen.

Toch gebeurt het met regelmaat dat over de samenleving gesproken wordt in abstracte termen: dé samenleving als een onpersoonlijk systeem alsof er geen concrete mensen aan te pas zouden komen, dé samenleving als statische grootheid waarin de mens slechts bijkomstig zou zijn. In essentie echter valt of staat de samenleving met het samenleven van mensen. Er bestaat juist een directe afhankelijkheid tussen de ontwikkeling en voortgang van de samenleving en de ontplooiing van mensen. Een samenleving bestaat in essentie uit mensen en is daarop gericht. In de mate waarin een samenleving niet de ontplooiing van mensen dient of wanneer in de praktijk de indruk wordt gewekt dat de samenleving buiten mensen om zou kunnen bestaan, verliest de samenleving haar bestaansgrond en werkt zij ondermijnd ten opzichte van de mensheid.

Wat geldt voor de samenleving gaat ook op voor de economie. De economie is een activiteit van mensen waarbij de mens centraal staat. In de praktijk wordt vaak de indruk gewekt dat in de economie geld centraal staat, alsof de economie als systeem autonoom is ten opzichte van de mens en dat de economie geen morele beïnvloeding zou mogen toelaten. Wanneer een economie een autonoom en onpersoonlijk systeem wordt, staat de vrijheid van de mens onder druk en wordt de mens productiemiddel, of louter klant, koper of consument. En dat is niet alleen van de laatste tijd.

3. Een uitstapje naar de Middeleeuwen

In de 12^e/ 13^e eeuw leefde er een franciscaner pater, een tot op de dag van vandaag populaire en wereldberoemde heilige: de heilige Antonius van Padua³. Antonius van Padua werd geboren rond 1190 in Lissabon (Portugal). Zijn naam was toen Fernando. Hij stamde uit een adellijke familie. Toen hij twintig jaar was (in 1210) trad hij in bij de augustijnen en ging in 1212 naar de beroemde universiteitsstad Coimbra. Daar leefde hij in het klooster en ontving er zijn opleiding tot priester. Hij was zeer goed thuis in de heilige Schrift. In 1217 ontmoette hij voor het eerst enkele volgelingen van Franciscus. De franciscanen vormden destijds een nieuwe orde. In de ogen van de mensen verkondigden de franciscanen het evangelie juist door hun daden. Fernando was onder de indruk van de levenswijze van de franciscanen. In 1220 stapte hij van de orde der augustijnen over naar de bedelorde van de franciscanen. Vanaf dat moment heette hij Antonius. Antonius ging mee naar het Pinksterkapittel dat Franciscus samen met 3000 broeders hield. Hier

---

³ J. Lang, *Antonius van Padua*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Teil 1 (1993) 791-792

ontmoette Antonius de heilige Franciscus van Assisi voor de eerste maal. Een jaar later, in 1222, werd Antonius door de plaatselijke bisschop tot priester gewijd en ontving Antonius de bevoegdheid om te preken. Antonius ontwikkelde zich tot een groot predikant. Niet alleen omdat hij met goedgekozen woorden het evangelie verkondigde maar vooral ook omdat hij voorleefde wat hij verkondigde. In moderne woorden: he practiced what he preached. Antonius vond dat een predikant zichzelf steeds moet afvragen of hij datgene wat hij preekt ook zelf doet. Hij zei: 'Een predikant spreekt met twee lippen, maar ook met zijn leven en zijn goede naam.' Sint Antonius kon in zijn preken vernietigend uithalen naar de uitbuiters van de armen. Hij keerde zich vooral tegen woekeraars. In de middeleeuwen was rente vragen op geleend geld verboden. Het eisen van rente op geleend geld gold als een schending van de rechtvaardigheid en de naastenliefde (verboden door concilies van Arles, 314 en Nicea, 325). De Kerk (Tweede Lateraans Concilie, 1139) weigerde zelfs woekeraars de sacramenten en een begrafenis in gewijde aarde (cfr. Lc. 6, 32. 34).

In de tijd van Antonius, de 13^e eeuw, werden de steden groter. In de nieuwe economie van de steden was geld nodig om te investeren en zo arbeid mogelijk te maken. Degene die geld leende kon met het geleende investeren en geld verdienen en betaalde daarna het geleende bedrag met rente terug aan degene die het kapitaal had verschaft. De geldeconomie leidde tot stedelijke rijkdom, een economische bloei en een stedelijk zelfbewustzijn. Door de opkomende geldeconomie in de steden werden echter ook de sociale tegenstellingen verscherpt. Er ontstond een stedelijk proletariaat. Handige zakenlieden richtten leenbanken op. Mensen leenden geld tegen woekerrente en kwamen daardoor nog meer in de schulden. Sint Antonius had oog voor de slachtoffers van de opkomende geldeconomie en kwam op voor deze nieuwe armen, deze slachtoffers van woeker. Enkele citaten van Antonius uit zijn preken:

'Het vervloekte volk van de woekeraars wordt op aarde groot en sterk. Hun tanden zijn als leeuwentanden. Hij heeft de tanden van een jonge leeuw (Joel 1,6) want hij verslindt het bezit van de armen, wezen en weduwen'.

'Wie bij een mens de keel dichtknijpt, ontnemt hem de stem en het leven. Wie van de arme zijn geringe bezit afneemt, zuigt zijn bloed uit, wurgt hem [...]'

In dit kader is ook een legende over St. Antonius bekend. In Florence was een groot woekeraar gestorven. Deze was zeer machtig en kon de stad naar zijn hand zetten. Toen de woekeraar begraven werd, greep Antonius in. Hij riep tot de omstanders dat de woekeraar geen christelijke begrafenis verdiende. Dat was immers voor woekeraars verboden. Antonius beweerde dat, als men het lichaam van de woekeraar zou openen, men geen hart zou aantreffen. Die zou liggen in zijn geldkist. En inderdaad, toen men het lichaam van de woekeraar opende trof men geen hart aan. Het zat in zijn geldkist. Deze legende vormt een levendige illustratie van het woord van Jezus: 'Waar uw schat is, daar is ook uw hart'⁴.

Antonius had als predikant grote invloed en vele mensen bekeerden zich. Zelfs had Antonius invloed in het bestuur van de stad. De magistraat van Padua vaardigde op 15 maart 1231 een wet uit die als volgt luidde: 'Op verzoek van broeder Antonius, mag voortaan geen schuldenaar, die niet in staat is te betalen, van zijn vrijheid beroofd worden. Aansprakelijk is hij in dit geval met zijn bezit, niet met zijn persoon of vrijheid'. Aan het onrecht kwam aldus door toedoen van Antonius een einde. Antonius van Padua was dus oprecht bekommerd om het lot van de armen en hij spande zich in om hun situatie te verbeteren. Maar een uitgewerkte sociale leer vinden we bij hem nog niet. In 1231 sterft Antonius op 13 juni.

---

⁴ Mt. 6, 21

De naam en het voorbeeld van St. Antonius bleven de eeuwen door bekend. In de latere verering van de heilige Antonius zijn zelfs diaconale elementen te vinden. In veel kerken hangt n.l. dicht bij het beeld van Antonius een offerbus. Op die offerbus staat: Liefdewerk der broden. Het is de gewoonte dat iemand aan de heilige Antonius van Padua niet alleen vraagt om mee te bidden tot God, maar ook dat iemand tegelijkertijd iets doneert voor de arme medemens. Van het geld uit de offerbus bij St. Antonius werd doorgaans brood gekocht voor de hongerige en arme medemens. In 1896 stimuleerde paus Leo XIII zelfs dit zogeheten Liefdewerk van de Broden. Maar met het oog op sociale rechtvaardigheid was dat niet toereikend.

4. De ontwikkeling van de Katholieke sociale leer in de 19^e en 20^e eeuw

In de negentiende eeuw waren er niet alleen grote steden maar vond ook de industriële revolutie plaats. Naast grote rijkdom was er grote armoede. De Katholieke Kerk trachtte de armen nabij te zijn maar de traditionele caritas en liefdadigheid voldeden niet in voldoende mate. Als reactie op de Industriële Revolutie en de opkomst van het Marxisme analyseerde de Katholieke Kerk de maatschappelijke ontwikkelingen in de licht van het Evangelie. Hier ligt de kiem van de sociale leer van de Katholieke Kerk en deze sociale leer werd steeds meer ontwikkeld en verfijnd. De Katholieke sociale leer ontstond feitelijk vanwege de nood van de arbeiders, uit de situatie van het industrieproletariaat in de 19^e eeuw⁵. Paus Leo XIII kwam in 1891 met de encycliek *Rerum Novarum* en veertig jaar later schreef Pius XI in 1931 *Quadragesimo Anno*. In 1961 verscheen van paus Johannes XXIII de encycliek *Mater et Magistra*. Paus Paulus VI publiceerde in 1967 de encycliek *Populorum Progressio*. Paus Johannes Paulus II schreef *Laborem exercens* (1981), *Sollicitudo rei socialis* (1987) en *Centesimus annus* (1991)⁶.

Een complete verzameling van alle geschriften die samen de sociale leer van de Katholieke Kerk vormen is het zogeheten *Compendium van de sociale leer van de Kerk*⁷, uitgegeven door de Pauselijke Raad van rechtvaardigheid en vrede in 2004. En hieraan moet inmiddels nog worden toegevoegd de in 2009 uitgekomen encycliek *Caritas in Veritate* van paus Benedictus XVI⁸.

5. Menselijke waardigheid

In de sociale leer van de Katholieke Kerk staat de waardigheid van de mens centraal. Dit is gebaseerd op de heilige Schrift, de Bijbel. Immers, in de heilige Schrift wordt in het boek Genesis gezegd dat God er voor gekozen heeft om de mens te maken naar zijn beeld en gelijkenis: ‘als beeld van God schiep Hij hem, man en vrouw schiep Hij hen’⁹. In psalm 8 klinkt van de kant van de mens de bewondering dat God de mens zo bijzonder naar waarde schat, n.l. de mens als het werk van zijn handen en als zijn beeld: ‘wat is dan de mens dat Gij acht op hem slaat, het mensenkind dat Gij hem aanziet’¹⁰. En in psalm 139 wordt gezegd: ‘Gij zijt het die mijn kern hebt gevormd, die mij weefde in de schoot mijner moeder, en ik loof U in het besef dat ik ben eerbiedwekkend van maaksel, een wonder is wat Gij schiep. Mijn wezen kent Gij volkomen’¹¹.

Het geschapen zijn naar Gods beeld en gelijkenis brengt tot uitdrukking dat iedere mens in een persoonlijke relatie tot God is geschapen. Dat de mens geschapen is naar Gods beeld bevat de

---

⁵ J. Schasching s.j., *De Katholieke sociale leer en de arbeid*, in *Communio* (1998) 188-196

⁶ Zie voor overzicht van de encyclieken: J. Verstraeten, *De sociale ethiek van de Katholieke Kerk in de encyclieken van Leo XIII tot en met Johannes Paulus II*, Brussel (2000).

⁷ Pauselijke Raad voor rechtvaardigheid en vrede, *Compendium van de sociale leer van de Kerk*, Libreria Editrice Vaticana, Vaticaanstad (2004); Nederlandse vertaling 2008

⁸ Benedictus XVI, *Caritas in Veritate*, Nederlandse vertaling in: kerkelijke documentatie, Utrecht SRKK (2009) n. 6

⁹ Gen. 1, 27

¹⁰ Ps. 8, 5

¹¹ Ps. 139, 13-14

kern van de Christelijke antropologie¹². De waardigheid van de mens als beeld van God heeft een bijbels fundament. De fundamentele waardigheid die iedere mens eigen is, vraagt om respect en eerbied voor het leven van iedere mens. En de samenleving waarin mensen *samen leven* moet dienovereenkomstig worden ingericht opdat mensen tot hun recht komen en ook het hunne kunnen bijdragen en opbouwen. In de Katholieke traditie wordt overigens zelden gesproken over de mens als individu, maar bijna altijd over de mens als persoon. De sociale leer heeft namelijk een personalistisch karakter. De mens wordt gezien in zijn relatie tot God en in relatie tot de gemeenschap. En wat dit laatste betreft, de afzonderlijke persoon staat in wezen niet tegenover het geheel van de gemeenschap. Het gemeenschappelijk belang (*bonum commune*) moet namelijk niet in tegenspraak zijn met of in concurrentie staan met het belang van een afzonderlijke persoon.

Tegelijkertijd is het belangrijk te beseffen dat de mens, hoezeer ook gemaakt naar Gods beeld en gelijkenis, zich niet altijd gedraagt als beeld van God. De mens leeft niet altijd overeenkomstig dat beeld. Er is in het leven van de mens een niet te ontkennen spanning tussen de grootheid op grond van het evenbeeld-zijn van God enerzijds en de kleinheid door zonde, twijfel en misère van de mens anderzijds¹³.

Uit ondervinding weten wij dat het de mens weliswaar van den beginne gegeven is om beeld van God te zijn maar het beeld van God zijn is niet een statische gave. Veeleer moet de mens nog verder groeien als beeld van God. Fundamenteel is overigens wel dat de mens ten diepste goed is. Het boek Genesis zegt: 'God bezag alles wat Hij gemaakt had, en Hij zag dat het heel goed was'¹⁴. De mens is beeld van God in de mate waarin hij zich naar God toekeert en op God betrokken is, maar de mens vertekent zijn beeld-zijn van God door zich af te wenden van God.

Duidelijk is dat het beeld-zijn van God niet door een mens kan worden verdiend. Het is en blijft een gave van Gods kant, van den beginne. Deze gave om beeld van God te zijn als mens is veeleer een opgave, een opdracht. In het licht van de dynamiek die de mens doormaakt tussen grootheid en kleinheid, kunnen we zeggen dat de diepste grond van de menselijke waardigheid is gelegen in de roeping van de mens tot gemeenschap met God. 'Reeds vanaf zijn geboorte wordt de mens uitgenodigd tot een dialoog met God: immers, de mens bestaat alleen, doordat hij door God uit liefde is geschapen en door Hem altijd uit liefde in stand wordt gehouden; hij leeft niet volledig volgens de waarheid, als hij die liefde niet vrijwillig erkent en zich niet aan zijn Schepper toevertrouwt'¹⁵.

Gezegd moet worden dat het beeld-zijn van God ten volle voor de mens tevens toekomstmuziek is want de voltooiing ervan ligt in onze uiteindelijke ontmoeting met God. Kardinaal Schönborn schrijft in zijn boek over de mens als beeld van God: 'het laatste doel van de schepping is de mens maar het laatste doel van de mens is God: slechts in deze spanningsverhouding heeft de verheerlijking van de mens en zijn waardigheid haar plaats'¹⁶. In het Nieuwe Testament heeft het beeld-zijn van God allereerst en in volmaaktheid met Christus te maken. In de brief van Paulus aan de Kolossenzen staat dat Christus 'het beeld is van de onzichtbare God [...] In Hem heeft

---

¹² Vaticanum II, *Gaudium et Spes* (1965) n. 12; G. van Wissen, *De katholieke sociale leer in de hedendaagse samenleving*, in *Communio* (2005) 323-344

¹³ C. Moeller, *Pastoralkonstitution über die Kirche in der Welt von heute, Kommentar in: Lexikon für Theologie und Kirche* Teil 14 (1968) 280-592, m.n. 316-354; Ph. Delhaye, *De waardigheid van de menselijke persoon*, in: G. Barauna, *De Kerk in de wereld van nu, commentaar op de pastorale constitutie Gaudium et Spes*, Hilversum (1968), 211-234

¹⁴ Gen. 1, 31; zie ook *Gaudium et Spes* n. 12

¹⁵ *Gaudium et Spes*, n. 19; *Katechismus van de Katholieke Kerk*, Libreria Editrice Vaticana (1993), Ned. Vertaling 1995, n. 27

¹⁶ Chr. Schönborn, *Der Mensch als Abbild Gottes*, Augsburg (2008), 83

God willen wonen in heel zijn volheid'.¹⁷

Zoals eerder benadrukt: het is de waardigheid van de menselijke persoon die centraal staat in de sociale leer van de Katholieke Kerk. Deze waardigheid is gebaseerd op het bijbelse fundament dat de mens geschapen is naar Gods beeld. De mens als beeld van God is geroepen tot verbondenheid met God, zijn Schepper. Deze van God gekregen roeping of uitnodiging is de diepste grond van de menselijke waardigheid. Deze waardigheid geldt iedere menselijke persoon en is onaantastbaar, onopgeefbaar.

Dat de mens gemaakt is naar Gods beeld en gelijkenis en daaraan zijn waardigheid ontleent betekent overigens niet dat ieder mens gelijk is. Iedere menselijke persoon is immers uniek en onherhaalbaar. En als is de mens een sociaal wezen, gericht op God en op zijn medemensen, de mens is een eigenstandig wezen. Want hoewel de mens als sociaal wezen gericht is op samenleven (om een samenleving te vormen), de mens gaat vanwege het unieke van zijn persoon nooit op in de massa. Iedere mens wordt daarom persoonlijk door God aangesproken en iedere mens is in wezen bekwaam om door God aangesproken te worden¹⁸.

Wat ook voortvloeit uit het geschapen zijn naar Gods beeld en gelijkenis is dat de schepping aan de mens is toevertrouwd. Van de schepping is de mens weliswaar geen eigenaar maar wel is de mens bestemd om de beheerder ervan te zijn¹⁹.

De mens die door God wordt geroepen en die van Godswege een opdracht en bestemming ontvangt, heeft ook het vermogen gekregen om in vrijheid tegen God “ja” of “nee” te zeggen. Deze vrijheid behoort tot het wezen van de mens. Deze vrijheid van de mens mag door niemand worden afgenomen of beperkt worden. Bij deze vrijheid hoort trouwens ook de vrijheid van godsdienst, de fundamentele vrijheid om van godsdienst te wijzigen of om geen godsdienst meer te willen aanhangen²⁰.

Afgeleid van de van God gekregen mogelijkheid om als mens in vrijheid voor of tegen God te kiezen, is het vermogen dat de mens kan onderscheiden tussen goed en kwaad. De mens is een moreel wezen. Een zeer beeldende tekst uit het oud-testamentische boek Wijsheid van Jezus Sirach zegt dat de Heer de mens heeft gemaakt naar zijn beeld en dat Hij aan de mens een hart heeft gegeven om te denken. En dan staat er in hoofdstuk 17: ‘Hij heeft hen vervuld met onderscheidingsvermogen; Hij toonde hun het goed en het kwaad; Hij heeft zijn oog in hun hart geplant om hun te laten zien hoe groot zijn werken zijn²¹. Een hart om te denken.

Het is duidelijk dat wanneer wij spreken over de waardigheid van de mens, dan geldt dat voor iedere menselijke persoon zonder uitzondering, ongeacht maatschappelijke positie of talenten, ongeacht cultuur of taal. Het heeft betrekking op heel de mens, de gehele menselijke persoon in zijn sociale, morele en geestelijke dimensie. De bijbels gefundeerde Katholieke visie, zoals geschetst, op de mens als beeld van God en de daaruit voortkomende waardigheid van de mens is té rijk en té belangrijk om binnen de kerk-muren te houden, zoals ook het leven van de mens –in relatie tot God en de medemens- zich eenvoudig weg niet louter binnenskamers afspeelt.

6. Menselijke waardigheid in relatie tot de samenleving en de economie

¹⁷ Kol. 1, 15-20

¹⁸ *Katechismus van de Katholieke Kerk*, nn. 27-49

¹⁹ Gen. 1, 28; 2, 15

²⁰ M. Lamberigts, *Geen vrijheid zonder verantwoordelijkheid. Dignitatis Humanae en Gaudium et Spes als inspiratiebronnen voor een volwassen christelijk leven*, in: Bocken, E. (ed.) *Het is een mens! Verkenningen over menselijke waardigheid*, Vught (2007) 117-147

²¹ Jezus Sirach 17, 1-10

In deze overtuiging mag ik vanavond met u spreken over de veelomvattende waardigheid van de mens, over de waardigheid van de menselijke persoon in relatie tot de samenleving en de economie. In de samenleving en in de economie is de waardigheid van de menselijke persoon niet altijd vanzelfsprekend.

Traditioneel heeft het woord ‘waardigheid’ verschillende betekenissen²². Allereerst is er de waardigheid die te maken heeft met de publieke erkenning van iemands functie of positie. In de maatschappij wordt vaak gezegd dat iemand die een bepaalde publieke functie heeft, die functie ‘bekleedt’. Men spreekt dan van een ‘hoogwaardigheidsbekleder’. In zo’n geval horen functie en waardigheid bij elkaar.

In de 19^e eeuw gebruikte paus Leo XIII in zijn teksten de uitdrukking ‘waardigheid van de mens’, aanvankelijk vooral in het kader van de sociale leer, zoals in 1891 de eerder genoemde encycliek *Rerum Novarum*. Paus Leo stelt: ‘De waardigheid van de mens, die door God zelf met grote eerbied bejegend wordt, mag door niemand ongestraft worden geschonden’²³. Uit de waardigheid van de mens vloeien aldus *Rerum Novarum* de natuurlijke rechten van de mens en de primaire gemeenschappen voort: recht op eigendom, recht op het leven, op de meerwaarde van arbeid, het recht om te trouwen, het recht op levensonderhoud door een recht op een rechtvaardig loon en het recht op vereniging, etc. Zoals eerder in deze voordracht aangegeven, markeert de encycliek *Rerum Novarum* in 1891 de aanvang van de ontwikkeling en uitwerking van de Katholieke sociale leer waarin de waardigheid van de mens centraal staat.

Sinds het eind van de 19^e eeuw heeft de samenleving ook in de 20^e eeuw meerdere economische crises, maatschappelijke instabiliteit en verwoestende oorlogen beleefd. En in het eerste decennium van de 21^e eeuw werd er al meerdere keren opnieuw gesproken van crises: voedselcrisis, energiecrisis, benzinecrisis en de wereldwijde economische crisis.

Voortbouwend op de reeks van sociale encyclieken van zijn voorgangers²⁴, publiceerde paus Benedictus XVI in 2009 zijn encycliek ofwel rondzendbrief *Caritas in veritate*. Er is sprake van een voortgaande lijn in de sociale leer, inspelend op in de tijd opduikende nieuwe problemen²⁵. De achtergrond van de nieuwste encycliek *Caritas in veritate* wordt gevormd door de financiële crisis en de globalisering. *Caritas in Veritate* noemt nog een aantal andere ontwikkelingen, ondermeer het vervagen van het onderscheid tussen rijke en arme landen want ook in rijke landen is er armoede en in arme landen bestaan superrijke mensen.

Waar het gaat om de huidige samenleving en de economie, is de waardigheid van de menselijke persoon enerzijds een fundamenteel beginsel, d.w.z. uitgangspunt om de nodige voorwaarden te scheppen teneinde de menselijke waardigheid te waarborgen, en anderzijds wordt de waardigheid van de menselijke persoon ook nader verwezenlijkt in de mate waarin de waardigheid door de mensen zelf in hun relatie met de Schepper en de medemens wordt geleefd.

Ten aanzien van de menselijke waardigheid in relatie tot de samenleving en de economie wil ik nader ingaan op een aantal aspecten die ten zeerste samenhangen met de waardigheid van de menselijke persoon. Dat zijn: vrijheid en verantwoordelijkheid, solidariteit en subsidiariteit.

---

²² J. Hulshof s.m., *De waardigheid van de mens*, in: *Uit op geluk*, Baarn (1995) 18-31

²³ Leo XIII, encycliek *Rerum Novarum* (1891) n. 32

²⁴ B.Honings o.c.d., *De sociale leer van de Kerk, een diachronisch overzicht van het christelijk sociale ethos*, in: *Communio* (2005) 354-366

²⁵ *Veritas in Caritate*, n. 12

6.1 Vrijheid en verantwoordelijkheid

Vrijheid van de menselijke persoon hoort fundamenteel bij de waardigheid van het mens-zijn. Het gaat hier niet om een vrijheid zonder grenzen. De vrijheid van de menselijke persoon is niet onbeperkt. Met woorden van paus Benedictus XVI gezegd: 'De vrijheid van de mens is gedeelde vrijheid, vrijheid in het samenspel van vrijheden die elkaar begrenzen en zo elkaar dragen'²⁶. Evenmin moet vrijheid geïsoleerd worden, losgemaakt van andere waarden. Juiste vrijheid gaat namelijk gepaard met verantwoordelijkheid en wederkerigheid. Vrijheid van de menselijke persoon in verantwoordelijkheid en wederkerigheid is bij uitstek een teken van een mens naar Gods beeld²⁷.

Wanneer je het vrijheidsbegrip versmalt tot louter het recht van één individu op vrijheid, dan is de menselijke waardigheid opnieuw in het geding. Immers, menselijke vrijheid kan niet bestaan uit voortdurende uitbreiding van uitsluitend individuele rechten. In deze zin wordt vrijheid vaak misbruikt om de eigen zin te doen, met nadruk op uitsluitend de eigen vrijheid.

Evenmin is menselijke vrijheid gebaat met het adagium: 'leven en laten leven'. Waarachtige groei van vrijheid dient samen te hangen met de groei van verantwoording. Juiste vrijheid is dus iets anders dan de ruimte die voortkomt uit onverschilligheid, in de zin van: 'wat zij doen, moeten zij zelf maar weten!'. Waar het bijvoorbeeld gaat om godsdienstvrijheid in de samenleving, vraagt dat ook om de eigen persoonlijke en sociale verantwoordelijkheid serieus te nemen, rekening houdend met de rechten en plichten van de ander. 'Met andere woorden: godsdienstvrijheid heeft zin in zoverre men zich verantwoordelijk weet voor anderen op voorwaarde dat men oog heeft voor de rechten en plichten van de medemens'²⁸.

6.2. Solidariteit

In het kader van de waardigheid van de menselijke persoon is het belangrijk om naast vrijheid ook te spreken over solidariteit²⁹. De mens, geschapen naar Gods beeld, is een relationeel wezen. De mens is geroepen tot verbondenheid met zijn Schepper en met de medemens. Het is daarom wezenlijk voor de mens dat hij of zij zich openstelt voor de ander. Een mens kan alleen zichzelf worden én zijn door andere mensen en alleen zijn talenten ontwikkelen met en door andere mensen. Over en weer is er sprake van zelfontplooiing. Een mens groeit -zo bezien- met en door andere mensen. Er is sprake van een netwerk van relaties en betrekkingen. Solidariteit is daarbij geboden.

Solidariteit in het kader van de menselijke waardigheid vraagt dat er tussen mensen voortdurend gebouwd wordt aan gemeenschap omdat solidariteit juist tot het wezen van de mens behoort. Waarachtige solidariteit gaat niet uit van een onderlinge afhankelijkheid louter op grond van gemeenschappelijke belangen -zolang het duurt-.

Zoals solidariteit geen kwestie is van berekening en tijdelijke belangen, is solidariteit evenmin een gevoel van vaag medelijden of vertedering -zolang het duurt- bij het leed van mensen dichtbij of veraf. Solidariteit is pas in overeenstemming met de waardigheid van de menselijke persoon wanneer er sprake is van een vast en volhardend besluit om je als mens in te zetten voor het algemeen welzijn, dit wil zeggen voor het welzijn van allen en ieder, omdat wij werkelijk allen

---

²⁶ J. Ratzinger/Benedictus XVI, *Geloof, waarheid en tolerantie. Het Christendom en de wereldreligies*, Tielt (2008) 199-202; *Compendium van de sociale leer van de Kerk*, n. 199-200

²⁷ *Gaudium et Spes*, n. 17

²⁸ M. Lamberigts, o.c., 129

²⁹ *Compendium van de sociale leer*, nn. 192-196; G. van Wissen, o.c. 331-334; M. Lamb, *Solidarity*, in: J. Dwyer (ed.) *The New Dictionary of Catholic Social Thought*, Collegeville Minnesota (1994) 908-912

verantwoordelijk zijn voor allen³⁰. Solidariteit dient dus niet beperkt te worden binnen één groep, klasse of periode. Solidariteit heeft betrekking op de mensheid als zodanig. Solidariteit tussen mensen sticht gemeenschap tussen mensen, maakt waarachtig *samen leven* mogelijk.

6.3 Subsidiariteit

In samenhang met de waardigheid van de menselijke persoon, wil ik naast de belangrijke noties van waarachtige vrijheid en van solidariteit ook stilstaan bij een ander belangrijk beginsel in de Katholieke sociale leer, n.l. het beginsel van subsidiariteit³¹. Subsidiariteit werd genoemd in de encycliek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII in 1891 en verder uitgewerkt door paus Pius XI in zijn rondzendbrief *Quadragesimo anno* in 1931. De sociale leer wilde met het beginsel van de subsidiariteit de vrijheid en verantwoordelijkheid van iedere mens en zijn verbanden waarborgen. Dat betekent dat subsidiariteit alles te maken heeft met het centrale gegeven van de menselijke waardigheid, waarbij vrijheid in verantwoordelijkheid onmisbaar is.

In de eerste decennia van de vorige eeuw was er in bepaalde landen enerzijds sprake een streng kapitalisme waarin mensen die zich economisch niet konden handhaven aan hun lot werden overgelaten en anderzijds bestonden er totalitaire regimes waarin het individu compleet aan de staat was onderworpen.

Subsidiariteit veronderstelt dat mensen sociale wezens zijn en onderstreept het vitale belang van kleine en middelgrote gemeenschappen in de samenleving (gezin, familieverband, vereniging, vrijwilligersorganisatie, kerk). Deze kleinere verbanden stellen de mens in de gelegenheid om de samenleving als zodanig van dienst te zijn, d.w.z. om als mens samen met andere mensen in klein verband mee te bouwen aan de samenleving als geheel. Subsidiariteit beoogt dat alle verbanden en instellingen in de samenleving (van familiekring tot en met de staat en zelfs de internationale wereld) in dienst komen de te staan van de mens. Het betekent dat taken en bevoegdheden dáár worden neergelegd waar ze het best kunnen worden vervuld.

Subsidiariteit is verbonden met solidariteit: de overheid moet initiatieven nemen waar individuele mensen of verbanden dat niet kunnen. Bijvoorbeeld het scheppen van sociale condities zoals werk, huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs, etc. terwijl opvoeding allereerst ligt op het vlak van het gezinsverband. Anderzijds kan het gebeuren dat bijvoorbeeld op het gebied van oorlog en vrede of kwesties inzake de armoede in de wereld internationale initiatieven nodig zijn. In dit licht pleit paus Benedictus er bijvoorbeeld voor dat rijke landen een groter deel van hun bruto nationaal inkomen beschikbaar zouden stellen aan arme landen voor ontwikkelingshulp, en dan niet alleen in economische zin³².

7. Menselijke waardigheid in relatie tot de samenleving en de economie

7.1 Menselijke waardigheid en onderwijs (als deel van de samenleving)

Naar het inzicht van de Katholieke sociale leer is de waardigheid van de menselijke persoon fundamenteel en doorslaggevend voor de inrichting van de samenleving en de economie.

---

³⁰ Johannes Paulus II, Encycliek *Sollicitudo rei socialis* (1988) n. 38

³¹ G. van Wissen, o.c. 334-337; M. Allsopp, Subsidiarity, in: J. Dwyer (ed.) *The New Dictionary of Catholic Social Thought*, Collegeville Minnesota (1994) 927-929; F. van den Heuvel, *Mens en markt*, in: Bocken, E. (ed.) *Het is een mens! Verkenningen over menselijke waardigheid*, Vught (2007) 86-87

³² Benedictus XVI, *Caritas in veritate* (2009) nn 58-61

Het is daarom ook van vitaal belang dat mensen zich van jongs af bewust kunnen worden van deze menselijke waardigheid, als gegeven en als opdracht. Naast de opvoeding thuis ligt daartoe een bijzondere taak voor het onderwijs. Kinderen en jongeren kunnen zich immers middels het onderwijs méér bewust worden van de waardigheid van iedere menselijke persoon (en zich ook bewust worden van hun eigen waardigheid als persoon, als gegeven en als opgave).

In de nota *beziëld en zelfbewust* van de Nederlandse bisschoppen over Katholiek onderwijs³³ wordt de waardigheid van de menselijke persoon benadrukt als één van de vier fundamentele waarden van een school³⁴. Het gaat in het Katholiek onderwijs om de vorming van de gehele menselijke persoon in fysiek, sociaal, ethisch en spiritueel opzicht, in relatie met zichzelf, met de ander, en met God. De gerichtheid van het onderwijs op de gehele menselijke persoon houdt direct verband met de belangrijke elementen in de Katholieke visie op de mens.

Het gaat in de Katholieke visie op de mens ondermeer om de volgende elementen: (a) dat het leven een geschenk is; (b) dat elke vrouw, elke man en elk kind een onafneembare waardigheid heeft die met het menszijn als zodanig gegeven is; (c) dat de mens geroepen is om in vrijheid en liefde verantwoordelijkheid te dragen en zorg te hebben voor zichzelf, voor anderen, voor de schepping en voor het leven als zodanig. Andere elementen van de Katholieke mensvisie die in de onderwijsnota van de Nederlandse bisschoppen genoemd worden zijn: (d) dat God de mens in Jezus Christus tegemoet is getreden: ‘Hij heeft onze ogen en oren geopend en ons gezegd wie wij zijn: broers en zusters van elkaar, kinderen van God’³⁵; (e) dat de gekruisigde en verrezen Christus de mensheid liefde, vergeving en eeuwig leven aanreikt; (f) dat de mens kracht van de heilige Geest ontvangen mag.

Wanneer in het Katholieke onderwijs de onvervreembare waardigheid van iedere mens voor ogen wordt gehouden en ook wordt hoog gehouden als fundamentele waarde, dan betekent dat: (1) dat Katholiek onderwijs oog heeft voor de band van de mens met God zijn Schepper, (2) dat er onderwijs voor iedere mens beschikbaar moet zijn -met een bijzonder oog voor de zwakkeren- (3) dat een mens pas tot volle ontplooiing kan komen in betrokkenheid op andere mensen en in onderlinge solidariteit.

Als mensen middels het onderwijs beziëld en zelfbewust in het leven en de samenleving staan, op grond van de onvervreembare waardigheid die iedere menselijke persoon eigen is, dan heeft dat zijn uitwerking in hun doen en laten, in hun spreken en handelen.

Zo beschouwd, is het onderwijs met specifieke aandacht voor de van God gekregen menselijke waardigheid heel direct een grote dienst aan de samenleving. Menselijke waardigheid in het onderwijs met het oog op de samenleving: jong geleerd oud gedaan.

7.2. Menselijke waardigheid en economie

Waar het gaat om de hedendaagse economie staat de Katholieke sociale leer niet afwijzend tegenover een markteconomie. Maar een markteconomie, gebaseerd op de ruilrechtvaardigheid, is niet toereikend om de sociale samenhang te garanderen die nodig is om goed te kunnen functioneren³⁶. Solidariteit en wederzijds vertrouwen zijn van groot belang in de economie. De markt moet immers het algemeen welzijn dienen³⁷. Hetzelfde geldt ook voor het proces van globalisering. Globalisering zal zijn wat de mensen ervan maken³⁸.

---

³³ Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Beziëld en zelfbewust*, Utrecht (2002)

³⁴ *Beziëld en zelfbewust*, art. 3.2.2

³⁵ Cfr. Eucharistisch gebed voor vieringen met kinderen III, Gezangen voor Liturgie nr. 737

³⁶ Benedictus XVI, *Caritas in veritate* (2009), n. 35

³⁷ *Caritas in veritate*, n. 39

³⁸ *Caritas in veritate*, n. 42

‘De Kerk heeft altijd het standpunt ingenomen dat economische bedrijvigheid niet als antisociaal mag worden gezien. De markt is op zich genomen geen plaats waar de armen worden onderdrukt door de rijken en mag dat ook niet worden. De samenleving hoeft zich derhalve niet tegen de markt te beschermen, alsof de ontwikkeling daarvan *ipso facto* tot vernietiging van waarachtig menselijke verhoudingen zou leiden. Het is zeker juist dat de markt een negatieve invloed kan hebben [...] De economie en het geldwezen kunnen, voor zover ze middelen zijn, inderdaad slecht gebruikt worden, als de verantwoordelijke zich slechts door egoïstische belangen laat leiden. Zo kunnen op zich goede middelen worden veranderd in schadelijke middelen. Maar het is het verduisterde verstand van de mensen, dat tot deze gevolgen leidt, niet de middelen zelf. Daarom moet het appel niet aan het middel worden gericht, maar aan de mens, aan zijn morele geweten en aan zijn persoonlijke en sociale verantwoordelijkheid’³⁹.

Ook de economie heeft om goed te functioneren ethiek nodig, niet zomaar een ethiek maar een mensvriendelijke ethiek. De sociale leer, gebaseerd op de waardigheid van de menselijke persoon, kan een bijzondere bijdrage aan de ontwikkeling van een moreel referentiekader leveren. De sociale leer is gebaseerd op de schepping van de mens als ‘beeld en gelijkenis van God’, het fundament van de waardigheid van de mens. Het hele economisch bedrijf, aldus paus Benedictus, is een ethische aangelegenheid⁴⁰.

Paus Benedictus XVI wijst op de opkomst van een gemeenschapseconomie, hetgeen winst niet uitsluit, maar die de winst beschouwt als middel voor de verwezenlijking van menselijke en sociale doelen⁴¹. De economie van de gemeenschap moet ook nagestreefd worden in landen die lijden onder uitsluiting en marginalisering. Het principe van de centrale plaats van de menselijke persoon moet veilig gesteld worden. Naast grote projecten is er behoefte aan kleine projecten en bovendien aan actieve mobilisering van alle leden van de samenleving.

8. Tot slot

In het voorafgaande heb ik in uw midden mogen spreken over de waardigheid van de mens, dat (goed begrepen) zowel een gave als een opgave inhoudt. De bijbels gefundeerde waardigheid van iedere mens als beeld van God, deze waardigheid is richtinggevend zonet bepalend voor de samenleving en de opzet van de economie. De sociale leer van de Katholieke Kerk, waarin de waardigheid van de menselijke persoon centraal staat, beoogt geen blauwdruk te geven voor een ideale samenleving of economie. De Katholieke sociale leer benadrukt dat de samenleving een gemeenschap is van mensen, en dat economie ook alles te maken heeft met gedrag: economie als gedragswetenschap⁴². Het oogmerk van de Katholieke sociale leer is dus niet om technische antwoorden en oplossingen te bieden op de vragen van de tijd inzake bijv. de economie. Paus Benedictus XVI benadrukt in zijn nieuwste encycieliek *Caritas in veritate* dat het er in de Katholieke sociale leer om gaat in dienst te staan van de waarheid, de vervulling van een zending voor een samenleving die recht doet aan de mens en aan de waardigheid en roeping van de mens⁴³. Concreet, waar het gaat om de economie houdt de Katholieke sociale leer zich bezig met het kader, met de randvoorwaarden waarbinnen economische en financiële processen moeten plaatsvinden, wil de waardigheid van de mens gewaarborgd zijn.

Aan het einde, in hoofdstuk 25 van het evangelie van Matteus, zegt de Heer: ‘al wat gij gedaan

---

³⁹ *Caritas in Veritate*, n. 36

⁴⁰ *Caritas in Veritate*, n. 45

⁴¹ *Caritas in Veritate*, n. 46

⁴² Katholiek Nieuwsblad (05-02-2010) Interview met prof. S. Eijffinger, *Topeconoom: Encycieliek in een verademing*.

⁴³ *Caritas in Veritate*, n. 9

hebt voor de geringsten van mijn broeders hebt ge voor Mij gedaan⁴⁴. Ditzelfde hoofdstuk van Matteus geeft de evangelische aanzet tot de zogenaamde werken van barmhartigheid als opdracht: hongerigen voeden, dorstigen te drinken geven, vreemdelingen opnemen, naakten kleden, gevangenen bezoeken, etc. De bijbelse grondslag van deze diaconale opdracht is precies dat een mens met honger of dorst, een vreemdeling, een naakte of gevangene, een mens is geschapen naar Gods beeld, uniek en met waardigheid. Deze mens tegemoet treden en respectvol nabij zijn doet het meest recht aan een persoon als beeld van God.

Anderzijds, in hetzelfde hoofdstuk 25 van Matteus wordt een ieder opgeroepen zijn ontvangen talenten in te zetten. Omdat een mens, naar Gods beeld geschapen, ook zijn talenten ontvangen heeft van God, komt een mens –als beeld van God- het best tot ontplooiing wanneer hij of zij ze in dienst stelt van de Heer en de medemens, tot opbouw en ondersteuning. Jezus zelf heeft immers ons leven gedeeld bij zijn menswording en is naast ons komen staan, het meest nog als broeder van de mens in nood, de kleine en de arme.

Het Compendium van de sociale leer van de Kerk spreekt van de evangelisatie van de sociale sector: ‘de bouw van een stad voor de mens die meer humaan is omdat hij meer de vorm aanneemt van het koninkrijk van God’⁴⁵.

Het gaat in de sociale leer van de Kerk, in ons sociaal en diaconaal handelen, om ‘een beschaving van liefde’ gebaseerd op het liefdesgebod van de Heer: ‘Dit is mijn gebod dat gij elkaar liefhebt, zoals Ik u heb liefgehad’⁴⁶. Paus Benedictus zegt: ‘de liefde is de rode draad die door de sociale leer van de Kerk loopt’⁴⁷.

Vlak voor het einde van deze voordracht wil ik een kort gebed uitspreken: Kom, heilige Geest, vervul de harten van uw gelovigen en ontsteek in hen het vuur van uw liefde. Zend uw Geest uit en alles zal herschapen worden en Gij zult het aanschijn van de aarde vernieuwen. Amen.

Waarom dit gebed tot de heilige Geest? Omdat –in de woorden van het compendium van de sociale leer van de Kerk- het de heilige Geest is die ervoor zorgt dat in het binnenste van de mens dezelfde gevoelens van rechtvaardigheid en barmhartigheid gaan leven die ook in het hart van de Heer aanwezig zijn⁴⁸.

+ J. van den Hende
bisschop van Breda

---

⁴⁴ Mt. 25, 40

⁴⁵ *Compendium van de sociale leer*, n. 63

⁴⁶ Joh. 15, 12

⁴⁷ *Caritas in Veritate*, n. 2

⁴⁸ *Compendium van de sociale leer*, n. 25